

КІРІСПЕ

Кіріспені оқу барысында:

- Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихын оқудың маңызын;
  - Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихының кезеңдерін;
  - «Түркі кезеңі» ұғымының мәнін білетін боласыңдар.
  - Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына жалпы шолу жасайсыңдар.
- Кіріспені оқып шығып, Қазақстанның орта ғасырлардағы кезеңдерін жазып алыңдар.

Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы VI–XVII ғасырларды қамтып, негізгі үш кезеңге бөлінеді.

Бірінші (VI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейін) – *Түркі кезеңі*.

Бұл кезеңде түркі тілдес тайпалар бірнеше ірі мемлекеттік құрылымдар: Түрік қағанатын, Шығыс Түрік қағанатын, Батыс Түрік қағанатын құрды. Сондай-ақ Түргеш, Қарлұқ, Қимақ, Қыпшақ, Қарахан және Оғыз мемлекеттерін қалыптастырды. Бұл мерзім *түркі кезеңі* деп аталады. Осы кезеңде қазіргі түркі халықтарының түп негізін құраған тайпалар пайда болды.

VI–XIII ғасырларда халықтардың бір-біріне белсенді түрде ықпал ету үрдісі белең алды. Ол Еуразия құрлығындағы мемлекеттердің барлығының ортағасырлық мәдениет ескерткіштерінен көрініс тапты. Осы кезеңде араб басқыншылығы түркілер өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Араб әліпбиін енгізіп, жаңа дін – *исламды* орнықтырды.

Ортағасырлық түркі әлемі еуразиялық өркениетке, жалпы адамзат мәдениетіне өлшеусіз үлес қосты. Әбу Насыр әл-Фараби, Ахмет Ясауи, Махмұд Қашғари, Жүсіп Баласағұни т.б. сынды ұлы ғалымдар мен ойшылдар шықты. Түркі кезеңі ерте және дамыған орта ғасырларды қамтиды.

Екінші (XIII ғасырдың басы – XV ғасырдың ортасы) – *Монғол шапқыншылығы кезеңі*. Бұл кезең орта ғасырларда орасан зор күйзеліске душар еткен монғол шапқыншылығымен басталды.

Қазақстан жеріне басып кірген монғол тайпалары XIV ғасырда толықтай түркіленді. Алтын Орда мен Шағатай ұлысы ыдырады. Нәтижесінде Қазақстан аумағында түркі мемлекеттері: Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы, Сібір хандығы құрылды.

XIV–XV ғасырларда түркі тілдес тайпалардан құралған қазақ халқының қалыптасу үрдісі аяқталды.

Үшінші (XV ғасырдың ортасы – XVII ғасыр) – *Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі.*

XV–XVII ғасырларда Қазақ хандығы этникалық шегараларын белгіледі. Қазақ мемлекетінің нығаюына Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім, Жәңгір, Тәуке хандар маңызды үлес қосты. Олар қазақ жерін сыртқы басқыншылардан қорғап, кейінгі ұрпаққа ұлан-ғайыр аумақты мұраға қалдырды. XV–XVII ғасырларда Қазақ хандығы қалыптасу, өрлеу және құлдырау кезеңін бастан кешті. XVIII ғасырдың басында хандық жекелеген жүздерге бөлінді. Хандықтың жер аумағы сан мәрте өзгерді. Соған қарамастан қазақ этносының Ертістен Сырдарияға дейінгі және Жайық алқабынан Тянь-Шаньға дейінгі қонысы өзгеріссіз сақталып қалды.

Кесте бойынша орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кезеңдеріне сипаттама берілдер.

Монғол және Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі кейінгі орта ғасырларды қамтиды.

Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кестесі

Ғасырлар	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының кезеңдері	Ерте орта ғасырлар				Дамыған орта ғасырлар			Кейінгі орта ғасырлар				
	Түркі кезеңі							Монғол шапқыншылығы кезеңі		Қазақ мемлекетінің қалыптасып, даму кезеңі		

Оқулықта орта ғасырлардағы Қазақстанның **саяси және мәдени тарихын** мүмкіндігінше кеңінен қарастырамыз.

Саяси тарих адамзат қоғамының дамуы барысындағы оқиғалар үрдісін зерттейді.	«Қоғамның дамуы», «оқиғалар үрдісі» ұғымдарын түсіндіріңдер.
Мәдениет тарихы халықтардың қалай өмір сүргендігі, наным-сенімі, қандай мұра қалдырғандығы туралы мағлұмат береді.	Мәдениет тарихы нені зерттейді?

Орта ғасырлар дәуірінде Қазақстан аумағы арқылы дүниежүзілік сауда жолдары өтті. Қазақ даласы әлемдік діндер мен тіл, нәсілдердің «тоғысу алаңына» айналды. Қазақстан бүкіл Еуразия құрлығының тағдырында маңызды рөл атқарды.

Бүкіл адамзат тарихында көшпелілер отырықшылармен тығыз байланыс орнатты. Дала аймағы қалалар мен отырықшы өмірдің маңызды бөлігі болды. Отырықшы және көшпелі тайпалардың өзара тығыз ықпалдастығы қазақ халқы мәдениетінің ерекшеліктерін айқындады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы Жолдауында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жария етті. Қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрі негізінде тарихи сананы қалыптастыру «Мәңгілік Ел» идеясынан көрініс тапты.

Құрметті оқушылар! Кіріспені оқу барысында «Түркі елі» мен «Қазақ елі» ұғымының, қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерінің орта ғасыр дәуірінде қалыптасқанынан мағлұмат алдыңдар.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Орта ғасырлардағы Қазақстанның бүкіл Еуразия құрлығы тағдырында маңызды рөл атқарғанын дәлелдеңдер.
2. Мәтін мен кестені пайдаланып, Қазақстан аумағындағы мемлекеттердің құрылу жүйелілігін анықтаңдар.

БІРІНШІ
БӨЛІМТҮРКІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
(VI–XIII ғасырдың басы)

Бірінші тарау

VI–IX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

§1.

ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ (552–603 жылдар)

Тақырыпты оқу барысында:

- Түрік қағанатының қалыптасу тарихын білесіңдер;
- мемлекеттің құрылуы мен нығаюының себебін түсінесіңдер;
- *қағанат, ашина, ел, бұдун, бек, ер, этникалық сана-сезім* ұғымдарымен танысасыңдар. Оқиғалардың өзара байланысы арқылы Түрік қағанаты құрылуының тарихи маңызын анықтайсыңдар.

Түрік қағанатының құрылуы. Қытай деректері бойынша түркілер алғашқы кезде Қытай шегарасының батысында, Алтай тауларының етегінде өмір сүрді. Кейін түрік тайпаларының көсемі Бумынның басшылығымен иеліктерін Хуанхэ жағалауларына дейін кеңейтті. Батыс Қытай билеушісі жақын қоныстанған түркілер жайлы дерек жинай бастайды. Бұл деректер түрік тарихының ерте кезеңі туралы негізгі білім көзіне айналды. Қытай деректерінде түркілерге қатысты алғашқы мәліметтер **542 жылдан** бастап кездеседі. Түркілер жужан қағанына салықты темір түрінде төлеген.

«Түрік» сөзі *«берік, қишті»* деген мағынаны білдіріп, билік етуші ашина әулетіне байланысты айтылды. Кейін олардың қарамағындағы барлық тайпалардың ортақ атауына айналды. Бұл тайпалардың біраз бөлігі *теле* деп аталды.

Жужандардың тепкісін көрген түркілер оларға қарсы бас көтере бастайды. Бумын қалың қолмен жужандарға шабуыл жасайды. **552 жылы** жужандар әскері талқандалады. Бумын *түркі елінің қағаны* болып жарияланады. Орталық Азиядағы жаңа мемлекет – **Түрік қағанаты** осылай пайда болды.

Түркілер қандай оқиғаға байланысты және Қытай жылнамаларында алғаш қашан аталатындығын анықтаңдар. Түрік қағанатының құрылу барысын түсіндіріңдер. Түрік қағанаты қашан және қай жерде құрылды?

Ұлттық сана-сезім – халықтың өзіндік ерекшеліктері мен әлемдегі өз орнын ұғынуы, мәдени-тіл ортақтығы.

Түрік қағанатының негізін қалаушы Бумын қайтыс болғаннан кейін билікке келген **Мұқан қаған** (553–572 жылдар) жужандарды талқандауды аяқтайды.

Түрік қағанатының нығаюы. Мұқан қаған түркілердің Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдегі үстемдігін бекітті. **Иштеми (Істеми)** қаған

қазіргі Қазақстан, Орталық Азия аумағын бағындырып, Еділ мен Солтүстік Кавказға шықты.

Түркілер қашан және неліктен жужандарға қарсы көтерілді? (Ұлттық сана-сезім ұғымын пайдаланыңдар).

Қытай жылнамаларындағы деректер бойынша Мұқан қаған «шегара (Ұлы қорған) сыртындағы барлық иеліктердің зәресін ұшырды». VI ғасырдың 60-жылдары Түрік қағанаты сол кездегі ірі мемлекеттер – Византия, Иран, Қытаймен өзара қарым-қатынас жасады. Түрік қағанаты нығайған кезінде (**VI ғасырдың 70-жылдары**) Маньчжуриядан Босфорға дейінгі жерді алып жатты. Иштеми қаған тұсында түркілер әскери жағынан қуатты империяға айналды.

Жужан мемлекеті V ғасырда Монғолия мен Батыс Маньчжурия аумағында көшпелі тайпалар одағынан құрылған. Түркілер талқандаған жужандардың бір бөлігі Корея мен Солтүстік Қытайға, басқалары – батысқа қоныс аударды.

Түркілердің батысқа жылжуы тек жаулап алушылық қана емес, түркі тайпаларының ірі көші-қонына ұласты. Жергілікті тайпалар түркілерден құралған мемлекетке қосылды немесе Шығыс Еуропаға қарай жылжыды.

VI ғасырдың 80-жылдарының соңында түркілер Парсы елімен одақтасты. Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азиядағы қуатты эфталиттер мемлекетін талқандады. Эфталиттер мұрасын бөлуге байланысты одақтастар арасында жанжал шығып, ол тез арада шешілді. Түркілердің өз әскерін кері алып кеткені үшін Парсы жағы оларға үлкен көлемде алым төлеуге міндеттенді.

Түркілер Орталық Азияны жаулап алып, Қытайдан Жерорта теңізі елдеріне баратын Ұлы Жібек жолының едәуір бөлігіне ие болды. Жібек саудасы түркі қағандарына орасан зор кіріс әкелді. Жібек матасын сатып алушы негізінен Византия еді.

568 жылы түркі елшісі Маниах Византияға қағанаттың елшілігін басқарып барды. Император сарайы түркі елшілігін аса жоғары құрметпен қабылдады. Түркілер мен Византия арасында парсыларға қарсы әскери-

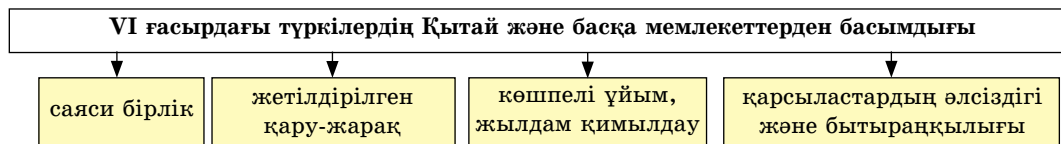
сауда келісімі жасалды. Кері қайтқанда Маниахпен бірге Византия елшісі Земарх қаған ордасына келді.

Дереккөздерде Византия елшілігінің түркілерге бірнеше рет барғаны жайында айтылады. Византиямен тұрақты сауда және дипломатиялық байланыстар орнағандығын VI ғасырдағы византиялық теңгелер растайды.

Мемлекеттің ыдырауы. VI ғасырдың 60–90-жылдарында Түрік қағанаты іштей қуатты және көршілер үшін қаһарлы еді. Түркілер Қытайды өздерінің кіріс көзі деп білді. Қытайлар мұнымен келісе алмады. Түркілерге қарсы күрес олардың басты міндетіне айналды.

Сауыт құрсанған ежелгі түркі жауынгері. Қайта қалпына келтірілген

VI ғасырдың соңы – VII ғасырдың басында Қытайдың күшеюі билік басындағы түркі әулетінің өз ішінде қырқыстың басталуымен және даладағы сұрапыл жұтпен тұспа-тұс келді. Мұның бәрі қағанатты дағдарысқа ұрындырды. Түркілердің қарсылығын әскери күшпен жеңе алмаған Қытай **603 жылы** дипломатиялық жолмен қағанаттың ыдырауына қол жеткізді. Біртұтас мемлекет Батыс Түрік және Шығыс Түрік қағанаттарына бөлінді. Қағанат ыдырағанымен қуатты мемлекет болып қала берді.

«Түрік қағанатының нығаюы» тақырыбына жоспар құрыңдар.

Әкімшілік және әлеуметтік құрылымы. Түрік қағанаты Маньчжуриядан Босфорға және Сібірден Парсыға (Иран) дейінгі жерді алып жатты. Осындай орасан зор аумақты бағындырып қана қоймай, оған иелік ету қажет еді.

Қағандар тек қолбасшы ғана емес, аса көрнекті билеушілер болды. Түрік қағанатында егіншілік пен қолөнер дамыды, түрлі діндер бір-бірімен үйлесім тапты. Қытайдан Византияға апарылатын жібектің бір бөлігі қалаларда қалдырылды. Түркілер мемлекетте тәртіп орнатты. Жаулап алынған халықтардың дербестігі сақталды, олар қағандарға алым-салық төлеп отырды.

Қаған мемлекетті басқарды, жоғарғы сот міндетін атқарды, әскерге басшылық етті. Мемлекетті басқаруда тайпаның ақсүйек қауымына сүйенді. Әскери және азаматтық билікті басқаратын жүйе – *ябғу, шад* т.б. құрылды.

Билеуші әулеттің жасы жағынан ең үлкені қаған сайланды. Мұның өзі көмелетке жетпеген ханзаданы таққа отырғызудан сақтап, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Билік үнемі тәжірибелі адамдардың қолында болды. Ұлы қаған ордасы түркілердің байырғы қонысы – Алтайда орналасты.

Ежелгі түркі жауынгерлері

Түрік мемлекетінде қарапайым халық *бұдун* (мемлекеттің қатардағы құрамы) аталды. «Бектер» *ақсүйектер* билік тобын құрады.

Қаған *ашина* руынан шыққан түркі еліндегі ақсүйек қауымының ең таңдаулы өкілі саналды. Зерттеушілер «ашина» терминін әрқилы саралайды, біреулері бұл сөзді «текті қасқыр», ал басқалары «аспаннан жаратылған» деп түсіндіреді.

Түркілердің шыққан тегі бір болғандықтан, олардың жерге және соғыстан түскен